

Pirita klooster Eesti ajaloomälus: mitte ainult kloostri taga metsas*

Linda Kaljundi

Pirita klooster on Eestis üks tuntumaid kesk-aja sümboolseid ja visuaalseid märke. Ühtlasi aga on selle roll meie ajaloomälus olnud nii silmapaistev kui ka ebatavaliselt mitmetahuline, ühendades endas terve rea erinevaid narratiivseid, aga ka visuaalseid ja performatiivseid kihistusi. Artikkel vaatlebki Pirita kui Eesti mäluaega kujunemist, pöörates esmajoones tähelepanu tema vöörandamise ja kodustamise vastasmängule.

”See, kes suvekuudel külastab varemeid Pirital, leiab end sissekäigul uhkesse hoonesse vastamisi kahe üksteise kõrval heisatud lipuga, millest üks on Eesti ja teine Rootsi. Nad lehvivad rõõmsalt ja vennalikult päikesepaistel ülal väikese kagupoolse nurgatorni lipuvarda küljes. Ma ei suuda neid iialgi vaadelda ilma teatava liigutusega. Nad on nagu kaks venda, kes on leidnud üksteist töös kultuuri ja õiguse eest. Paistku neile alati päike!” Nõnda kirjutas 1936. aastal kakskeelses juubeliväljaandes Rootsi riigiarhiivar Sigurd Curman (ill. 1).¹ Kloostris toimuvad arheoloogilised väljakaevamised ja restaureerimistööd kulgesid tihedas Rootsi-Eesti koostöös. 1932. aastal oli Piritat külastanud kroonprints Gustav Adolf. Toona tähistaski Pirita klooster paljude jaoks eelkõige Eesti igipõ-

list kuulumist Skandinaavia kultuuriruumi.

See pole aga sugugi alati nii olnud ega ole praegugi nii – ja seega võiksimegi alustuseks küsida, kui ”mitu” Pirita kloostrit on läbi aegade Eesti ajaloo(mälu)s eksisteerinud? Muidugi, lisaks kõige esimesele, päris Pirita kloostriks, mis rajati 15. sajandi alguses hoopis Maarja nime kandvasse orgu (*Mariendal*) ning millele oli antud eluiga vaid 175 aastat. 1575. aastal hävitati klooster Liivi sõjas Vene vägede poolt ning Põhjasõja (1700–1721) ajast on ta seisnud varemeis, kuigi tema rajatis kasutati ositi veel kuni 18. sajandi lõpuni. Samuti leidsid pühad varemed endiselt kasutamist matmispaigana: Rootsi ja tsaariajal matsid kiriku varemetesse oma kadunud katoliiklased, nende ette tekkis aga 17. sajandil talupojakalmistu – just selle tarvis rajati 19. sajandi keskel (1848) kloostri ümber paemüür ja kellatorn, mida külastajad peavad valvurite sõnutsi sageli vana kloostri juurde kuuluvaks.

Kindlasti aga pole oma viimset puhkepauka leidnud klooster ise, mis kõigepealt jõudis ära oodata 19. sajandil puhkenud romantilise huvi varemete vastu, sh. vaatamaalid, mis õpetasid seda uut moodi vaatama ja vää-

* Artikkel valmis Eesti Teadusfondi grand nr. 7129 raames.

¹ S. Curman, Pirita klooster ning kultuuriline koostöö Eesti ja Rootsi vahel. – Pirita klooster / Birgittaklostret vid Tallinn 500, 1436–1936. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 12. Pirita, 1936 (edaspidi Pirita klooster I), lk. 23. Kogumik leidis äramärkimist isegi Ameerikas, vt. C. A. Manning, Pirita Klooster / Birgittaklostret vid Tallinn, 1436–1936. – *American Journal of Archaeology* 1937, nr. 41 (2), lk. 352–353. (Kontaktidest prof. Manninguga vt. lähemalt: Saateks. – Pirita klooster I, lk. 9–10; E. Ahl, Sigurd Curman och den antikvariska forskningen i Pirita. Några drag ur forskningshistorien kring Birgittaklostret utanför Tallinn. – SKAS. Suomen keskiajan arkeologian seura / Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland 2007, nr. 1, lk. 7.)

tustama² (ill. 2), ning esimesed arheoloogilised väljakaevamised ja restaureerimistööd³. Praeguseks tunneb Pirita kloostrit nii tema nime kui taevasse kõrguva kolmnurkse lääneviilu järgi küllap ära iga eestimaalane. Enamgi veel, vaadeldes järgnevalt Pirita kloostrit kohta Eesti ajaloomälu, väidan, et klooster on nii institutsioonina kui ka märgilis-maastikulise rajatisena siinses ajaloolises eneseteadvuses mänginud – ja mängib endiselt – väga silmapaistvat ja ühtlasi ebatavaliselt mitmetahulist rolli. Pirita klooster ühendab endas n.-ö. mälupaigana terve rea erinevaid – sõnalisi, visuaalseid ja performatiivseid – kihistusi: jutustusi, abstraktseid ideid ja metafoore; efektse varemepargi ja rea visuaalseid märke (sh. eelkõige kolmnurkne lääneviil, mida on loendamatu kordi paljundatud albumites, postkaartidel, kooliõpikutes jm.); filmi ”Viimne reliikvia”, selle laule, tsitaate ja lendlauseid, mälestusi kloostris toimunud etendustest ja kontsertidest jpm. Tänapäeval kuulub ”Pirita klooster” – kõrvuti Vana Tooma, linnavapi ja lauluväljaku – isegi Tallinna linnakantselei nimele registreeritud kaubamärkide hulka.⁴ Järgnevalt vaatleni põgusalt Pirita kloostrit rolli ja eripäraseid aspekte Eesti mälu maastikul, selle üldisemate jõujoonte taustal, alates rahvusliku ajalooteadvuse loomise aegadest. Selle kireva tähendustepesa juures huvitab mind esmajoones, millist rolli on Pirita kui mälu paiga kujunemisel mänginud tema võõrandamise ja kodustamise vastasmäng.

Ajaloomälu ja Eesti

Viimasel aastakümnel on järjest laialdasemalt viljeldud ajaloomälu – tõukudes peamiselt Maurice Halbwachsi jälgedes ”kollektiivse mälu” või siis Jan Assmanni eeskujul ”kommunikatiivse” ja ”kultuurilise mälu” mõistetest – ning ka nn. mälupaikade kaardista-

mist ja uurimist. Siin võib esmajoones viidata prantslaste seitsmekõitelisele monumentaalsele ”Les Lieux de mémoire” või sakslaste kolmeosalisele kogumikule ”Deutsche Erinnerungsorte”.⁵ Selle kõrval on üha enam hakatud uurima ka n.-ö. pärandiloomet – või ka ”pärandi ristiõda”, nagu seda on nimetanud David Lowenthal⁶ – ehk muinsusväärtuste ja -kaitse ning samuti näiteks rahvusmaastike loomise ajalugu ja representatsioon.⁷ Seega uuritakse üha enam mitte ainult ajaloolisi sündmusi, kangelasi ja artefakte endid, vaid ka nende mõju; mitte niivõrd selle ajalugu, mis tegelikult toimus, vaid selle ajalugu, kuidas erinevaid mineviku versioone (uuesti) kasutatakse ja ära kasutatakse; mil

2 Tuntuimad tollest ajast pärinevad Pirita-vaadetekstid C. von Ungern Sternbergi joonistus 1820. aastaist, L. H. Peterseni kaks litograafiat (1870) ja W. S. Stavenhageni gravüür (u. 1850). Maastikumaali mõjust keskkonna eri elementide väärtustamisele ja ”oskusele” neid märgata vt. ülevaltlikult V. Sarapik, *Landscape: The Problem of Representation*. – Koht ja Paik / Space and Location II. Toim. V. Sarapik, K. Tüür, K. Laanemets. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002, lk. 183–199. Varemete kohta Eesti kontekstis vt. *Varemed / Ruins*. Toim. J. Maiste, K. Polli. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 15. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimiskool, 2004, lk. 175–185.

3 Esimesed arheoloogilised kaevamised toimusid Pirita kloostrit varemets Wilhelm Neumanni juhendamisel 1894. aastal. Eestimaa Kirjanduse Ühingu (Estländische Literarische Gesellschaft) eestvõttel viidi 1909–1910 läbi varemete kindlustamise tööd Provintsiaalmuuseumi juhataja Aleksander von Hoveni juhendamisel.

4 Vt. <http://www.tallinn.ee/est/g694s1534>.

5 *Les lieux de mémoire*. T. 1–7. Dir. P. Nora. Paris: Gallimard, 1984–1992; *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. 1–3. Hrsg. E. François, H. Schulze. München: Beck, 2001.

6 D. Lowenthal, *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press, 1996.

7 Eesti muinsuskaitse kohta vt. sissejuhatavalt: *Muinsuskaitse eri*. Koost. A. Pärn. – *kunst.ee* 2004, nr. 1, lk. 67–96.

viisil traditsioone luuakse, edasi antakse ja kuidas need aja jooksul muutuvad. Ehk nagu on teiste hulgas märkinud briti kultuuriloolane Peter Burke, on sellega paigast nihutatud traditsiooniline arusaam ajaloo ja mälu ühesest suhtest, mille järgi ajaloolase ülesanne on olla "mälu elu" ehk mälestused minevikust lihtsalt üles tähendada. Nii kirjutatud kui muul viisil jäädvustatud ajalugu täidab ise n.-ö. ühiskondliku mälu rolli ning minevik on meile kättesaadav üksnes omanese kultuurikategooriate, skeemide ja valikute kaudu.⁸ Sel viisil loodud mineviku mälestust koondavateks mäluaikadeks võivad olla muuseumid või monumendid, mõni kuulsusrikas hetk, märter või suurkuju, paikkonnad ja linnad, kirjandusteosed, skulptuurid, maalid ja filmid, aga ka rahvusköök ja rituaalid jne. Sõnaga, see pole midagi iseenesest antut, vaid on alati paratamatult konstrueeritud ja tihedalt seotud rahvusliku, regionaalse või kogukondliku identiteedi loomisega. Ühtlasi ei maksa unustada, et parajasti käibiva hegemoonilise mälu kõrval eksisteerib alati ka n.-ö. vastasmälusid ehk võistlemaid või alternatiivseid mälestusi. Erinevad ühiskonnagrupid, kellel võivad olla erinevad arusaamad sellest, mis on oluline või mälestusväärne, kasutavad mälestusi erinevalt. Pirita kloostri puhul on alternatiivseks mäluks näiteks tema praeguseks taandunud tähendus kunagisele baltisaksa kogukonnale, mida käesolevas artiklis ei käsitleta.

Eestis pole "mäluboom" praeguseks veel väga jõuliselt kanda kinnitanud, kuigi siinsete mälu kogukondade ja -paikade mitmeid kihistusi arvestades jätkub tulevasteks uurimusteks materjali küllaldaselt.⁹ Siiski tuleb arvestada, et Eesti rahvuslikku ajaloomälu ja selle mäluaiku iseloomustab hiljutisus, ulatuvad nende jõujooned ju oma praegusel kujul tagasi 19. sajandi keskpaika ja rahvusliku ärkamise aega, "traditsiooni leiutamise"¹⁰

ja uute rahvuste sünni ajastusse. Seega illustreerib Eesti juhtum hästi tõdemust, et kogukonnad tegelevad kollektiivse mälu otsimisega ja loomisega kõige enam kriisihetkedel ning et ootuspäraselt saab siin oluliseks "oma" ja "võõra" teema. Eesti ajaloomälu jaoks – millele on omane "traumaatiline" loomus ning negatiivsete kogemuste ja eeskujude rohkus¹¹ – oli ja on see siiani keeruline probleem. Kuna siinsed alad kuulusid kaua aega saksa kultuuriruumi, mis aga tunnistati alates ärkamisajast ja eriti esimese vabariigi ajal "võõraks", tõstas see paratamatult rohkem peamurdmist ja keerulisi valikuid pakkuva küsimuse, mida üldse arvata "omaks" toonasest pärandist – kirja- ja visuaalkultuurist, institutsioonidest, ajaloosündmustest, -kangelastest jne.

Lisaks võib Eesti ajaloomälu puhul pida tähelepanuväärseks selle n.-ö. jutustavate ja visuaalsete mäluaikade vahekorda. Nagu on juhtunud tähelepanu mh. Jean-Pierre Minaudier, on Eesti mälu siiani tunduvalt vähem "monumentide külge kinnitunud".¹² Eesti mäluaigad on eksisteerinud sageda-

8 P. Burke, Ajalugu kui ühiskondlik mälu. – P. Burke, Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloo. Tlk. A. Väljataga. Tallinn: Varrak, 2006, lk. 52–69.

9 Ühe olulise antud teemat käsitleva erandina väärib mainimist nt. ajakirja "Vikerkaar" erinumber "Monumentaalne ajalugu", vt. Vikerkaar 2003, nr. 10/11.

Samuti on teemaga põhjalikult tegelenud etnoloogid ja elulugude uurijad, vt. nt. Kultuur ja mälu. Toim. E. Kõresaar, T. Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2001; Pärimuslik ajalugu. Koost. T. Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2001; E. Kõresaar, Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu, 2005.

10 The Invention of Tradition. Eds. E. J. Hobsbawm, T. O. Ranger. Cambridge, 1983.

11 M. Tamm, Monumentaalne ajalugu. Mida me mäletame Eesti ajaloo? – Vikerkaar 2003, nr. 10/11, lk. 60–68.

12 J.-P. Minaudier, Milles seisneb rahva mälu? – Vikerkaar 2003, nr. 10/11, lk. 90.

mini loo, metafoori ja abstraktsiooni tasan- dil (nt. jutustus igavesti taaskorduvast vaba- dusvõitlusest, rahvaluule või eesti keel) kui visuaalsel – maalide, ehitiste, monumentide, filmide jmt. – kujul. Viimase aasta sündmuste valguses võib kahtlemata küsida, kas just see kogemus *resp.* kogemuse puudumine võib olla üheks põhjuseks meie raskustele monu- mentidega toimetulemisel. Samas aga leian, et Eesti ajaloomälu sõnasõnaliselt monumen- taalset ning maastikulis-ruumilist aspekti ei maksa ka alahinnata. Nii nagu Eesti ajaloo- teadvus tervikuna tugineb teravale oma ja võõra (*resp.* okupantide) vastandusele, nii on ka selle ruumikäsitluses oluline roll ”oma” ja ”võõra” maastiku ning monumentide eris- tamisel – olgu selleks siis ärkamisajal algu- se saanud oma muististe otsimine, rahvus- maastiku kaardistamine 1930. aastatel või 1980. aastate lõpus ja 1990. aastatel vormu- nud arusaam eesti- ja nõukogudepärase ruu- mi vastandustest.¹³ Maastiku representatsioo- nide ja rahvusmaastiku konstrueerimise mõis- testiku raames on sellega Eestis tegelnud peamiselt kultuurgeograafid.¹⁴ Leian, et sel- le siiani siiski veel vähe käsitletud teema suurepäraseks näiteks on Pirita klooster, mille puhul võib pidada üsnagi erakordseks nii tugevate jutustavate kui visuaalsete kihistus- te olemasolu.

Klooster põleb!

Kahtlemata on Pirita kloostri laialdase tun- tuse peamiseks põhjuseks üks filmiks ja lau- luks saanud lugu ehk Eduard Bornhöhe aja- looline romaan ”Vürst Gabriel ehk Pirita kloost- ri viimsed päevad” (1893) ja selle põhjal valminud Grigori Kromanovi ajalooline seik- lusfilm ”Viimne reliikvia” (studio ”Tallinn- film”, 1969). Alates rahvuslikust ärkamis- ajast on Eesti ajaloomälu olnud suuresti kir- janike kujundada. ”Kalevipoja” (1857–1861) kõrval on alustrajava ja identiteeti loova tä-

hendusega olnud just Eduard Bornhöhe aja- loolised jutustused, eelkõige ”Tasuja” (1880), mis räägivad eestlaste igavestest vabadusvõit- lusest.¹⁵ Alahinnata ei saa ka Pirita-jutustuste (jätkuvat) mõju: Bornhöhe enam kui küm- nes kordustrükis ilmunud romaan on läbi aastakümnete kuulunud ja kuulub siiani po- pulaarsemate noorsooromaanide, sageli ka kooli kohustusliku kirjanduse hulka. Filmist on aga selle valmimisest kulunud aastaküm- nete jooksul saanud üks Eesti tuntumaid ja armastatumaid linatseoseid. Ning nagu Born- höße on eesti ajalooromaani ja noorsookir- janduse klassik, ei maksa režissööri kõrval unustada ka teiste ”Viimse reliikvia” tegija- te tuntust ja rolli Eesti toonasel kultuurimaas- tikul: filmi stsenaarist oli kirjanik Arvo Valton, toimetaja toonane kirjanik ja tulevane presi- dent Lennart Meri, laulusõnade autor luule- taja Paul-Eerik Rummo, laulja ülemaailmse noorsoofestivali laureaat Peeter Tooma (ve- nekeelses versioonis Georg Ots).¹⁶ Tagant- järele on ehk üllatav või paradoksaalne, et need teosed, mis näiliselt püüvad selle pai- ga mälust kustutamise poole – on ju Pirita klooster nendes lugudes eelkõige midagi, mis

13 Viimast on elulugude raames ning küla ja talu kui rahvusriigi metafoori näitel käsitletud Ene Kõresaar, vt. E. Kõresaar, Elu ideoloogiad, eriti lk. 41–52.

14 Vt. nt. H. Sooväli, Saaremaa Waltz. Landscape Imagery of Saaremaa Island in the 20th Century. Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis 21. Tartu, 2004; T. Peil, Estonian Heritage Connections – People, Past and Place. The Pakri Peninsula. – International Journal of Heritage Studies 2005, Vol. 11 (1), lk. 53–65. Kultuurgeograafide lähenemist tutvustab kokkuvõtvalt: H. Palang jt., Püsisivad ja muu- tuvad maastikud Eestis: Kultuurgeograafiline käsitlus. – Akadeemia 2005, nr. 10, lk. 2209–2227.

15 Vt. M. Tamm, Jüriöö-tekst Eesti kultuuris. – Loo- ming 1998, nr. 3, lk. 401–411.

16 Sellele on osutanud juba Peeter Torop, vt. P. Torop, ”Viimne reliikvia”: intersemiootilise tõlke ideoloogiline juhtum. – Teater. Muusika. Kino 2002, nr. 4, lk. 80–88; nr. 5, lk. 72–83, siin nr. 4, lk. 80.

tuleb maha põletada (ill. 3) –, kinnistavad selle ometi kirka leegina Eesti ajalooteadvusse. Ilmselt tuleb suuremaks pidada filmi teeneid ja mitte ainult mõjuvõimsa meediami tõttu, millele Hayden White on andnud teravmeelse nime *historiophoty*¹⁷, vaid ka seepärast, et Pirita kloostri tähendus ja roll on siin märgatavalt kaalukam kui raamatus.

Bornhöhe teos on eelkõige ajalooline seiklusromaan, mille üle domineerib omakorda sentimentaalne armastuslugu – Agnese ja Gabrieli põgenemine on üks imeline ja lustlik, pastoraalne ja erootiline teekond sõjast laastatud maal. Klooster siseneb romaani alles viimastes peatükkides ning sealgi on tal eelkõige üks funktsioon: demonliku abtissi ülesandeks on sundida tema hoole alla antud Agnest meelt muutma ja talle vastumeelse junkur Risbiteriga abiellu astuma. Seega omandab klooster siingi negatiivse tähenduse: see on koht, kus inimesi sunniviisil kinni hoitakse ning nende vaba tahet alla surutakse – ja, muidugi, kinnistab võimsalt Pirita kuvandi osana piitsa, millega peakangelannat kloostri nuheldakse.

Siiski saavad kloostrielanikud oma reliikviajahiga kogu sündmustiku peamiseks käivitajateks ja juhtijateks alles filmis, mis on küll romaanist üle võtnud kõige põhilisemad tegevusmotiivid (peategelaste põgenemine ja armastuslugu, Agnese röövimine ja Gabrieli "surnukstorkamine" Ivo Schenkenbergi poolt, mõlema pääsemine, taaskohtumine ja kloostri põletamine), kuid muutnud oluliselt nii süžeed kui ka rõhuasetusi.¹⁸ Kui romaanis sünnib konflikt õilsate ja alatute tegelaste vastuolust, siis "Viimses reliikvias" seisavad vastamisi (uus) rahvas ja vana võimu kehas-tav institutsioon; teised antagonistid peale väepealik Ivo Schenkenbergi osutuvad aga võrdlemisi saamatuteks ning langevad sellesama kloostri ohvriks. Nende asemel käivitavad ja juhivad tegevustikku vend Johan-

nes ja abtiss – kurjad geeniused, kes kloostri malelaua taga inimeste saatusega mängivad (ill. 4). Nõnda saabki selle ladinakeelse palvusega algava filmi juhtmotiiviks reliikvia ja ideoloogiliseks keskmeks klooster¹⁹; ning viimase osaks koos selle asukatega langeb ka vähemalt pool filmi eetriaajast.

Kummaski teoses tõuseb esile terav "oma" ja "võõra" vastandus, mis narratiivis toimib vähemalt kahel tasandil: peategelaste seisuste vahelise armastuse ning talupoegade mõisameeste ja kloostri vastu suunatud mässu näol. Ehk Paul-Erik Rummo filmile kirjutatud laulusõnadega: "Üks naine nägi unes taevalikku armastust" ning "Üks mees nägi unes taevalikku õiglust".²⁰ Jaan Unduskilt laenates tõusevad selle jutustuse peateemaks "abieliu kui utoopia" ja seda kande "sotsiaalne utoopia".²¹ Esmalt tugineb nii filmi kui ka romaani kande süžee kirjanduslikule motiivile, millele Undusk on andnud kõlava nime "abieliu kui utoopia". See on nimelt eestlase ja Balti aadliku vahelise armastuse motiiv, mis oli levinud Eesti 19. sajandi lõpu ja 1920. aastate, aga ka hilisemas ilukirjanduses (Born-

17 H. White, *Historiography and Historiophoty*. – *American Historical Review* 1988, Vol. 93 (5), lk. 1193–1199. Ajaloofilmi mõjukust ajalooteadvuse kujundamisel on tuntud ajaloolastest rõhutanud ja analüüsinud nt.: M. Ferro, *Cinéma et histoire*. Paris: Denoël/Gonthier, 1977, ning N. Z. Davis, *Slaves on Screen: Film and Historical Vision*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.

18 Stsenariumi esimene variant on avaldatud koos autori kommentaaridega teoses: A. Valton, *Proovi-pildid*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990. Lõpliku, filmis kõlanud variandi täpse üleskirjutuse leiab võrgulehelt: http://users.tkk.fi/~andres/vr_orig.htm.

19 P. Torop, "Viimne reliikvia"..., nr. 4, lk. 82.

20 "Viimse reliikvia" laulusõnad on nüüdseks koon-datud ka luuletaja esinduslikku kogutud luuletuste väljaandesse, vt. P.-E. Rummo, *Kogutud luule*. Tallinn: SE & JS, 2003.

21 J. Undusk, *Abieliu kui utoopia*. Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. – *Eesti Humanitaarinstituudi toimetised* 2. Tallinn, 1995, lk. 126–138.

hõhe teiste jutustuste, nt. "Tasuja" (1880) kõrval Eduard Vilde, A. H. Tammsaare, Jaan Krossi jt. töedes). Kui uue ajal kasutatakse seda ka iroonilises võtmes, siis klassikalist versiooni – mida Bornhöhe kahtlemata esindab – iseloomustab taolise armusuhte tõsiselt võtmine ja väärtustamine. Vastandades õilsad hinged ning traditsioonide ja klassivahede kammitas ühiskonna, on "seisuslike antipoodide abielu kas või põhimõtteline võimalikkus märk uuest paremast maailmast"; ning just "teadmine, et armastus on võrdsete osapoolte vahelkord, annab eestlase ja baltisakslase armusuhtele sotsiaalse paatose".²² Kummatigi teeb selle paatose teoks alles film, sest romaanis leiab aset võrdsusenõude tühistamine: ehkki Agnes ületab oma eelarvamused ning abieluga nõustub oma surmahetkel ka tema isa, rüütel von Mönnikhusen, kellega koos sureb "piiritu seisulik ja sugukondlik uhkus"²³, osutub puujumalataoline Gabriel Vene vürsti Gavriilo Sagorski pojaks ning viib oma aadlipreili ära Ivan Julma aegsele Venemaale. Samuti teostab alles film lõplikult sotsiaalse utopia ehk mässu täiusliku õigluse nimel. 1890. aastatel ehk venestusreformide ajal kirja pandud romaanis – nagu Liivi sõjaski – vallutavad kloostritegelastele *deus ex machina*'na appi tõtanud Vene väed, ehkki selle kõikevaldava veneeesti ajaloolise sõpruse kirjelduse taustal võib ju – ärgem unustagem, et eriti "Tasuja" autori puhul – välja lugeda ka Jüriöö lõpuleviimise allusioone.²⁴ Täenduslikult on nõukogudeaegses filmis venelased ja Gabrieli vene päritolu täiesti kõrvale jäetud, tõstes sündmuste keskmesse eestlastest-talurahvast "mässajad" ja lastes just neil kloostrite maha põletada.

Siiski on nii filmis kui romaanis võrdset ja selgelt "võõrana" märgistatud klooster. Erinevalt mitmetest Euroopa vanadest riikidest, kus keskaeg tähistab ajaloomälus eel-

kõige juuri ja järjepidevust²⁵, on Eesti ajaloomälus keskajast saanud katkestuse tähistaja. Ja ka Pirita klooster ei ole selle diskursuse raames mingi "oma" (mälu)paik, mille varisenud müüride vahelt heldinult oma juuri otsida. Ent nagu eelnevalt osutatud, tõuseb kloostrite roll "meie" sotsiaalse utopia vastandina märksa jõulisemalt esile filmis, kus seda on toonases, Praha kevade järgses kontekstis kujutatud eelkõige võõra (ideoloogilise) võimu ja vaimu ning vaba tahte ja sõnavabaduse – teisitimõtlete *resp.* ketserite – allasuruja sümbolina. Nii kuulutab mässajate pealik: "Kas tallame pihuks ja põrmuks kloostrite, selle võõra vaimu ja võimu kantsi, kes meie vabaduse, meie maa, meie leiva on ära pilanud ja jalgade alla sõtkunud? See on kurjuse ja vägivalda pesa, kus inimesi kui vange kinni hoitakse! See koda, kus ülekohtu sallitakse ja ülekohtu tehakse, ei ole jumalateenimise koda! Täna võib iga kloostrite lanik valida, kas ta tahab siia jääda või vabaks saada! Meie reliikvia on vabadus!"²⁶ Seega tõuseb hoolimata baroksest ja Tallin-

22 J. Undusk, Abielu kui utopia, lk. 133–134. Ent ei maksaks unustada ka sarnasusi ühe levinuma muinasjutumotiiviga: muinasjutus tähistab abielu peaaegu alati madalamast ühiskonnakihist pärit kangelase või kangelanna tõusu kõrgematesse kihtidesse (samas, lk. 132).

23 E. Bornhöhe, Ajaloolised jutustused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk. 333.

24 Samuti ründavad romaanis Agnese ja junkur Risbiteri pulmapidu Kuimetsa mõisas just venelased, mitte eestlastest mässajad nagu filmis (kus pulma asemel tähistatakse mõisas alles kihluspidu).

25 Vt. nt. C. A. Simmons, Introduction. – Medievalism and the Quest for the "Real" Middle Ages. Ed. C. A. Simmons. London, Portland: Frank Cass, 2001, lk. 1–28.

26 http://users.tkk.fi/~andres/vr_orig.htm. Kloostri seesugune kriitika ei puudu siiski ka raamatus: "See ei või püha paik olla, kus põrguline valitseb," naeris Gabriel mõrudalt. "Jumalal ei ole rõõmu selle kloostrite rikkusest, mis peetuse ja orjade higi läbi on korjatud..." (E. Bornhöhe, Ajaloolised jutustused, lk. 330.)

na kirikutest kokkulaenatud visuaaliast filmis tervikuna esile kloostri allegooriline kõrvutus – küll paradoksaalsel moel iseenesest sügavalt kirikuaenuliku – nõukogude võimuga. Peeter Torop on osutanud veel mitmete filmis avalduvatele nõukogude süsteemi paroodilistele vihjetele: nuhkmungad, salakuulamissüsteem, keelatud raamatute nimikirjade koostamine ja ajaloo ümberkirjutamine kloostriks jne.²⁷ Ehkki ilmselt pole põhjust kohaldada just seda tõlgendusmudelit kogu Eesti vaatajakonnale, tuleks siiski arvestada niisuguse kloostri jõuliselt võõrandava lähenemise mõju Pirita kloostri kui ”võõra” kuvandi loomisele.

See aga ei pruugi veel tähendada Pirita kloostri kuvandi vähest tähtsust: negatiivsetel märkidel ja jutustustel – nagu ka ”võõra” kujudel – on Eesti rahvuslikus ajaloomäälus oluline koht. Samuti pole see ainus Pirita kloostri kuvand. See tuleb selgelt esile kõrvutuses Padise tsistertslaste kloostriaga, mille – vähemalt keskaegsete kroonikute kinnitustel ja Eesti ajaloomäälus – nn. Jüriöö ülestõusu (1343) käigus põletasid samuti eestlased.²⁸ Vahemärkusena võib isegi küsida, kas ehk seetõttu pole Padise ajaloomäälü tumedama poolega seotud varjatud süüme, samas kui ”reaalse süütunde” puudumine Pirita kloostri puhul on võimaldanud sellega märksa vabamalt ümber käia. Kõrvale ei saa jätta ka visuaalsete märkide ja asukoha olulisust – küll mitte väiksem, ent ilma efektse fassaadita Padise klooster paikneb halvemini ligipääsetavas kohas (või igatahes mitte suvitusrajoonis) ja on nõnda ka halvemini ”kodustatav”.

Varemetepark jõekäärus

Järgnevalt vaatlen Pirita kloostri ”positiivsemat” kuvandit, sest kuigi juba kultuslikuks muutunud film ja Pirital kõrguvad varemed kahtlemata aitavad vastastikku oma tuntusele

kaasa, siis elavad nad samas ka oma elu. Sellest aspektist on omamoodi kõnekaski, et ”Viimses reliikvias” nähtav pole tegelikult filmitud Pirital (ill. 5). Selle asemel rajati Virtsu lähedale Kukeranda 8–9 m kõrgune polüstüroolist ja vineerist makett, mis hõlmas endas kaitsemüüre ja torne, siseõue, ristikäike, kaevu, vallikraavi ja silda. Kirikut ei ehitatudki, vaid selle asemel kinnitati näitlejate peade kohale ning võltspaeristi ja kadakate vahele kloostrikiriku kujuline vineertahvel. Peeter Torop on juhtinud tähelepanu sellele, et filmi võõritusefekt on veelgi laialtuluslikum (eriti võrreldes algteksti väga selge topograafilise kronotoobiga): enamiku keskseid ja romaani kaudu ammu omaks saanud tegelasi mängivad naabermaadest kutsutud näitlejad, ning ka tervikuna ei pakuta vaatajale ”paigatruud” lugu: ”Taevaskoja [kus olid filmitud mitmed justkui Tallinna naabruses aset leidvad stseenid] jõudmine Tallinna külje alla tekitas samasuguse ruumilise üllatuse kui püstkoda [kus elas Gabrieli elule tohterdanud vanake] ajalise üllatuse.”²⁹

Milliseid tähendusi omab aga mitte papist, vaid paekivist kõrguv klooster? Kindlasti on ta üks Eesti keskaja tuntumaid visuaalseid tähistajaid, mille lääneviil on saanud Eesti ajaloo üldkäsitluses, õpikutes ja tarbetekstides standardseks elemendiks. Visuaalse motiivi tuntust kinnitab ka selle kujutamine postmarkidel: 10. juunil 1936 ilmus neljast margist koosnev Günther Reindorffi kujundatud seeria ”Pirita 1436–1936” (ja väärub märkimist, et eriti 1930. aastate teisel poolel ei jõudnud Eesti markidele kuigivõrd palju ”vanu ja võõraid” ajaloolisi ehitisi) (ill. 6). Just-

27 P. Torop, ”Viimne reliikvia”..., nr. 4, lk. 82–83.

28 Jüriöö kohta Eesti ajaloomäälus vt. T. Lukas, Jüriöö võimalused. – Akadeemia 1993, nr. 4, lk. 691–698; M. Tamm, Jüriöö-tekst Eesti kultuuris.

29 P. Torop, ”Viimne reliikvia”..., nr. 4, lk. 80–81.

kui osutamaks erinevate aastapäevade kokkuleppelisusele, on tänaseks käes juba kloostri kuuesajajärgne juubel ning 15. juunil 2007 ilmus mark "Pirita klooster 600" (ill. 7, kujundaja Riho Luuse).

Pirita kloostri kui visuaalse märgi tuntu- sest annavad tunnistust ka selle kasutamine turismibrošüürides ja -fotodel, postkaartidel, pildialbumites, kooliõpikutes jm. Luues sümboolset maastikku ja klišeesisid ning müstifitseerides erinevaid paiku ja kohti, aitavad need meil vaatamisväärsusi ja "olulisi" kohti ära tunda ning tekitada isu neid külastada.³⁰ Ja Pirita klooster on kahtlemata nii Eesti keskaja kirjutiste (üldkäsitlustest kooliõpikute ja laiatarbetekstideni), siin asuvate asutuste-ühenduste logode kui Eesti vaatepostkaartide ja -fotode lahutamatu osa, olles kohustuslik element ka randa, jahiregatte või jõeäärset loodusparki kujutavas-reklaamivas materjalis (ill. 8).³¹

Ent millega teda võrrelda? Massiivne rajatis ei asetud ühte ritta mitte linnas paiknevate keskaja monumentide – kirikute-kloostritega –, vaid pigem maastikus asuvate linnustega nagu Viljandi, Kuressaare jt. Nagu sissejuhatuses osutatud, mängib Eesti ajaloolise maastikumälu loomes suurt rolli "oma" ja "võõra" vastandus. Seda, nagu ajaloomälu üldisemaltki, valitseb vajadus luua arusaam omast ja algupärasest ning kinnitada seeläbi mitte ainult Eesti rahva, vaid ka riigi ning aegade algusesse ulatuvate territoriaalsete ja õiguslike nõudmiste järjepidevust. See aga tõstatab teravalt küsimuse, mida arvata kogu siinses regioonis loodud kultuuri artefaktidest – kultuurmaastikest kirjanduse, kunsti ja argikultuurini – omaks ja mida võõraks. Nagu on tabavalt osutanud rahvuspedagoogilise ajalookäsitluse üks loojaid Hans Kruus, leidis ärkamisajal alanud püüde kodumaa minevikku "eesti rahva minevikuorientatsioonis" ümber kirjutada lisaks rahvaluulele ja

eesti keelele napid "oma" allikad ka muinasaja muististest.³² Vaideldamatult omaks tunnistatud muinaslinnade, ohvrikivide ja kivi-kalmete kõrval on aga suhe linnustesse või näiteks mõisahäärberitesse märksa komplitseeritum. Selles valitseb pidev omastamise ja võõrastamise vastasmäng, millesse tõi mõningat leevendust alles 1980. aastate kolhoosijõukusest kantud mõisavaimustus ning 1990. aastate orienteerumine Läänele – s.t. vene *resp.* nõukoguliku kui "võõra" jõuline esilekerkimine. Ent ka klassikalises rahvuslikus traditsioonis, kus linnused-mõisad täidavad võõra vaimu ja võimu kantside rolli, ei lase nende monumentaalsus ja muinsusväärtus neid ometigi täiesti hüljata.

Siiski tõuseb esile Pirita kloostri oluliselt positiivsem tähendus. Juba see, et ta pole kaitserajatis, lubab "Põhja-Eesti suurima sakraalehitise" siiani uhkeid müüre ja mastaape tõlgendada mitte ohtlike ja vaenulikena, vaid pigem auasjana. Väidaksin aga, et Pirita kloostri tähendust ei saa vaadelda lahus tema asukohast maastikus ehk idüllilisest paiknemisest jõekäärus ja praeguse aedlinnakese äärel, mis muutus alates 1910. aastatest populaarseks väljasõidu- ja supelkohaks. Nii on klooster osa kogu Pirita imidžist – ühes paadisada-

30 Ülevaadet massiturismi ja "turisti pilgu" sünni kohta vt. J. Urry, *The Tourist Gaze*. London: Sage, 1990. Eestisse puutuvad vt. lähemalt: H. Sooväli, Saaremaa Waltz, ning Tallinna vanalinna kohta: E. Näripea, *Turistlik eskapism ja sümfoonilised variatsioonid: Tallinna vanalinn vaatefilmides 1960.–1970. aastail*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2005, kd. 14 (2/3), lk. 69–91.

31 Siinkohal võib isiklikust ajaloomälust pärineva kõrvalmärkusena osutada, et 1997. aastal Pirita Majandusgümnaasiumi lõpetades olin tunnistajaks, kuidas ka selle üsnagi tänapäevastele väärtustele orienteeritud kooli sõrmuse motiiviks valiti Pirita kloostri läänefassaad.

32 H. Kruus, *Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele*. – H. Kruus, *Eesti küsimus*. Koost. H. Runnel, T. Karjahärm. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 127–128.

ma, ranna, jahiklubide ja purjeregattidega, motoringraja, velotreki ja olümpiamängudega, restoraniide, rannahoone ja funktsionalistliku arhitektuuriga (ill. 9). Ehk nagu võttis kokku esimese vabariigi aegne entsüklopeedia: "Pirita, tallinlaste eelistatud suvitus- ja merisupluskoht Pirita jõe liivasel suudmealal, 8 km Tallinnast idas, kloostrivaremetega, rannahoonega ja paadisildadega P. jõel."³³

Pirita praeguse näo määravad suuresti seal 1980. aastal toimunud Moskva olümpiamängude purjeregatile eelnenud korrastustööd (teedeehitus, uue kaupluse ja olümpiapurjespordikeskuse TOP rajamine). Pirita, nii kloostri kui linnaosa kuvandi teadlik kujundamine algas aga juba 1920.–1930. aastatel. 1925. aastal loodi Pirita Kaunistamise Selts, mis eesotsas Albin Strutzkiniga tegutses erakordselt aktiivselt kuni 1940. aastani, mil seltsid keelustati.³⁴ Seltsi tegevus hõlmas endas nii linnaosa maine ja heakorra parandamist kui aktiivset "pärandiloomet". Paralleelselt edendati heakorratöid ja arheoloogilisi väljakavamisi kloostris, populariseeriti uurimistöötulemusi³⁵, korrastati supelranda, seisti hea bussiliikluse ja teedeehituse eest, nime all "Pirita elu ja ilu" korraldati mitu fotovõistlust (1929, 1930, 1936)³⁶, aga ka novellivõistlus kloostris 500. aastapäevaks³⁷ jmt. Need kaks aspekti, Pirita samaaegne moderniseerimine ja historiseerimine, avalduvad ilmekalt ka seltsi trükistes ja avaldatud piltmaterjalis.³⁸ Teostumata plaanideks jäid botaanikaia (ehk "zoo-botaanilise aia") ja vabaõhumuuseumi rajamine Piritale (ill. 10).³⁹ Kavas oli edendada koostööd Naantaliga Turu lähedal Soomes, kus oli samuti asunud birgitiinide klooster ja millest oli samuti kujunenud suvituslinn.⁴⁰ Pirita kloostris muuseum (1928) rajati seltsi esimehe Albin Strutzkini kodumaja mansardkorrusele Männi tn. 1. Ent loodi ka oma kirjastus, millest saadud tulu kasutati seltsi hüvanguks. Ilmusid pildi-

33 Pirita. – Eesti Entsüklopeedia VI. Tartu: Loodus, 1938, v. 799–800.

34 Pirita Kaunistamise Seltsi ja Albin Strutzkini kohta lähemalt vt. T. Abiline, Albin Strutzkin – "Pirita süda ja hing". – Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 2003/04. Tallinn, 2004; vt. ka R. Nerman, Pirita on rannaliste kirkast päikest ja suplust pakkunud üle saja aasta. – Postimees 14. VI 2006. Trükkis on ilmunud ka Pirita Kaunistamise Seltsi põhikiri (Tallinn, 1925). Seltsi arhiiv asub Tallinna Linnaarhiivis.

35 Kordustrukina ilmus seltsi kirjastamisel ka Paul Johanseni originaalis Vana Tallinn 1938, nr. 2 ilmunud artikkel: P. Johansen, Tallinna Pirita kloostris kalendrikatkend mai ja juuni kuu kohta / Ett kalenderfragment från Sankt Birgitta kloster vid Tallinn för maj och juni månader / Ein Kalenderfragment aus dem Sankt Brigittenkloster zu Tallinn für den Mai und den Juni, 1474–1544. Tallinn, 1939. Arheoloogiliste välitööde populariseerimise kohta vt. allpool.

36 1930. aasta fotovõistluse üleskutset "anduda Pirita looduslikule ilule ja leida pildistamiseks väärtuslike, meeliülendavaid motiive" ning tingimusi vt. A. Tekko, Fotograafia Eestis. Võhma-Kabala: A. Tekko, 1930, lisaleht. 1936. a. fotovõistluse üleskutse leiab väljandest: Pirita / St. Birgitten bei Tallinn (Eesti). Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 11. Tallinn, 1935, lk. 16.

37 "Algupärase novellide võistluse" tingimusi kolmes keeles (eesti, rootsi ja saksa) – sh. peab "novelli aine olema seotud Piritaga, soovitatavalt Pirita minevikuga" – vt. Pirita / St. Birgitten..., lk. 14–15.

38 Vt. nt. teise juubelialbumi sissejuhatust: Pirital "on nüüd tekkinud Põhjamaade suvituspaikade kenim suvituskoht hästikorraldatud rannaga, nägusate suvilate ja asfalteeritud sõiduteedega. ...veavad omnibused ja väledad autod siia kokku kümneid tuhandeid elujanulisi ... Aga maalilised varemed suvituskoha taustal annavad pildile haruldast sügavust ja pühalikku tõsindust..." (Pirita klooster ja selle 500-aastase pühitsemispäeva juubel 15. ja 16. augustil 1936. a. ühes mõningate ajalooliste andmetega / Birgittaklostret vid Tallinn och firandet av dess 500-årsjubileum den 15 och 16 augusti 1936 jämte några historiska upplysningar, 1436–1936. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 15. Pirita, 1940, lk. 7, edaspidi Pirita klooster II.)

39 Vt. kokkuvõtlikult nt. Saateks. – Pirita klooster I, lk. 7–10. Vabaõhumuuseumi rajamise plaanid leidsid kajastamist ka toonases ajakirjanduses, vt. nt. Postimees 23. III 1935, lk. 1.

40 Eva Ahl ongi osutanud sarnasustele Naantali ja Pirita kuvandis, mis said alguse mõlemate varemete uue "avastamisega" alates 19. sajandist: E. Ahl, Sigurd Curman..., lk. 6.

1.

Vaade 1930. aastatel Pirita kloostri Eesti-Rootsi ühistöös toimunud arheoloogiliste konserveerimistööde tulemustele. Vaatetornis lehvivad nii Eesti kui Rootsi lipp.

"Pirita klooster / Birgittaklostret vid Tallinn 500"
(1940)

A view of the results of the archaeological conservation of the Pirita convent in the 1930s, carried out in the close co-operation of the Estonian and Swedish specialists. Both the Estonian and Swedish flag flew together in the tower.

"Pirita klooster / Birgittaklostret vid Tallinn 500"
(1940)

2.

Lorenz Heinrich Peterseni litograafia Pirita kloostri varemtest
Album von Reval. 1870
Tallinna Linnamuuseum

Lithography of the Pirita convent by Lorenz Heinrich Petersen
Album von Reval. 1870
Tallinn City Museum

3.

”See oli Pirita kloostri viimne päev.”

Evald Okase illustratsioon Eduard Bornhöhe romaanile ”Vürst Gabriel, ehk, Pirita kloostri viimsed päevad”

E. Bornhöhe, *Ajaloolised jutustused*, 1952, lk. 332/333.

”This was the last day of the Pirita convent.”

An illustration to Eduard Bornhöhe’s novel ”Prince Gabriel, or the Last Days of Pirita Convent” by Evald Okas

E. Bornhöhe, *Ajaloolised jutustused* [Historical Novels], 1952, pp. 332/333.

4.

Filmis "Viimne reliikvia" (1969) on Pirita kloostri elanikel täita selgelt negatiivne roll. Vend Johannes (Rolan Bõkov) ja abtiss (Elsa Radzina) kurjade geeniustena kloostri malelaua taga inimeste saatusega mängimas.

© Tallinnfilm.

In the film "The Last Relic" (1969) the inhabitants of Pirita convent have a clearly negative role to play. The scene depicts the brother John (Rolan Bykov) and the abbess (Elsa Radzina) as the evil geniuses playing with the faith of other people behind the cloister's chessboard.

© Tallinnfilm.

5.

Film "Viimne reliikvia" (1969) pole üles võetud mitte Pirital, vaid Virtsu lähedal Kukurannas. Kiriku maketti ei ehitatudki, vaid selle asemel kinnitati võltspaeristi ja kadakate vahele kloostrikiriku kujuline vineertahvel.

"The Last Relic" (1969) is not filmed on the location, in Pirita, but in Kukuranna near Virtsu. The model of the church was never built, but a plywood plate depicting it was hung between the fake limestone cross and the junipers.

© Tallinnfilm.

6.

Postmargid "Pirita 1436–1936" (1936)
Kujundaja Günther Reindorff

Stamps "Pirita 1436–1936" (1936)
Design by Günther Reindorff

7.

Postmark ja ümbrik "Pirita klooster 600" (2007)
Kujundaja Riho Luuse

Stamps and the envelope "Pirita klooster 600" (2007)
Design by Riho Luuse

8.

Pirita klooster on muutunud Pirita kuvandi osaks Voldik "Pirita / Seebad St. Birgitten bei Tallinn", 1938

Pirita cloister has become a part of the image of Pirita in general. Tourism leaflet "Pirita / Seebad St. Birgitten bei Tallinn", 1938.

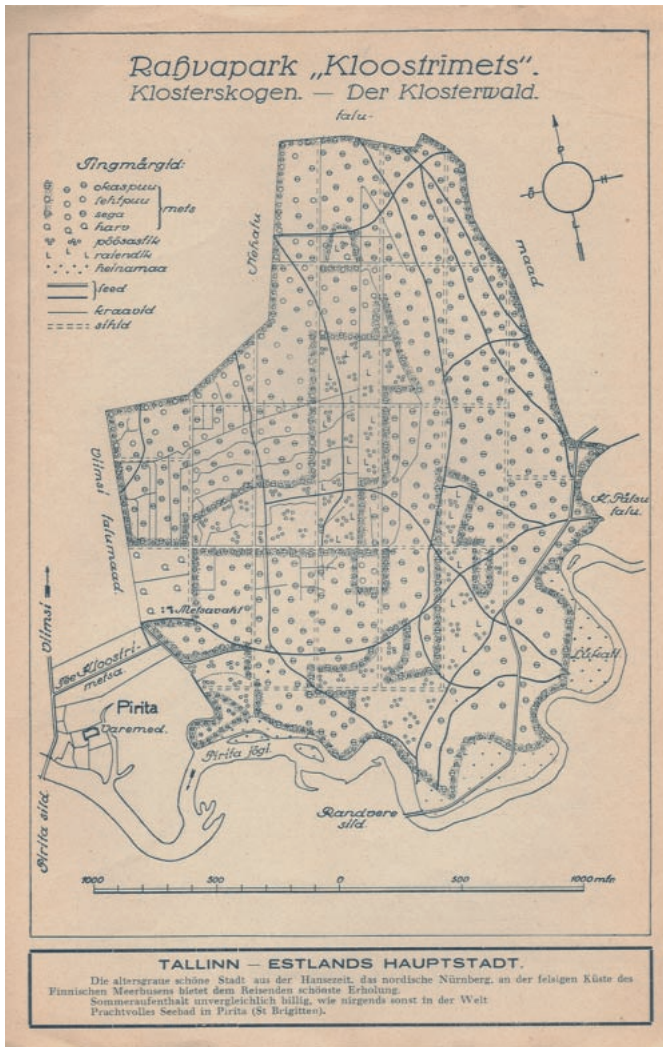
9.

Pirita kuvand idüllilise ja seiklusliku väljasõidu-
kohana kinnistus lõplikult 1930. aastatel.

Suvitusmeeleolusid peegeldavad ka Pirita
Kaunistamise Seltsi tellitud ja ohtralt reprodut-
seeritud fotokollaažid "Pirita loodus" ning
"Pirita rand"

Postkaardid Tallinna Ülikooli Akadeemilise
Raamatukogu Baltika kogust

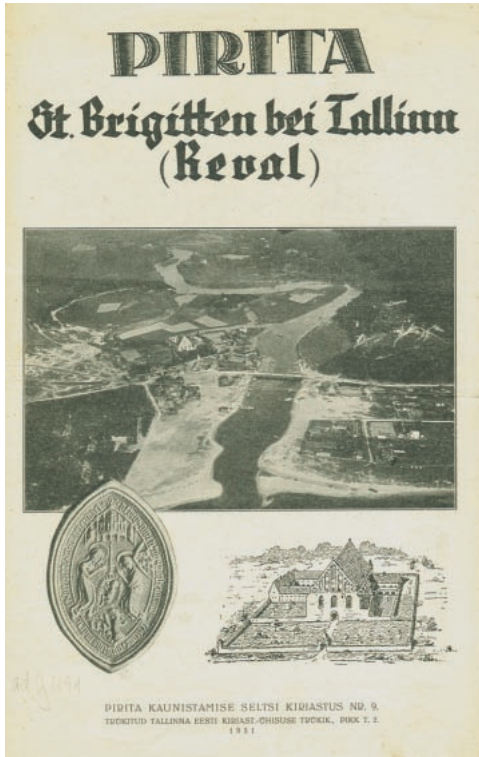
The image of Pirita as an idyllic and picaresque
outing destination was firmly established in the
1930s. The resort atmosphere is also reflected in
the photo collages that were ordered and widely
distributed by the Pirita Improvement Society
Postcards from the Baltika collection of the
Academic Library of Tallinn University

10.

Rahvapark "Kloostrimets" plaan
 Illustratsioon turismibrošüürist "Pirita / St. Birgitten
 bei Tallinn (Eesti)" (1935)

The plan of the people's garden "Kloostrimets"
 ["Cloister woods"]
 Illustration from the tourism booklet "Pirita / St.
 Birgitten bei Tallinn (Eesti)" (1935)

11.

Brošüür "Pirita / St. Birgitten bei Tallinn (Eesti)" (1935)

Tourism booklet "Pirita / St. Birgitten bei Tallinn (Eesti)" (1935)

12.

August von Kotzebue "Maa-alune käik Pirita ja Tallinna vahel" (1929)

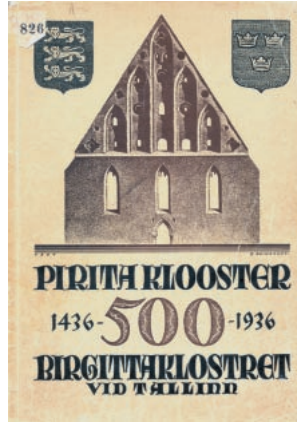
"The Underground Road between Pirita and Tallinn" by August von Kotzebue (1929)

13.

Juubelialbum "Pirita klooster / Birgittaklostret vid Tallinn 500" (1936)

The jubileum album "Pirita klooster / Birgittaklostret vid Tallinn 500" (1936)

14.

Pirita kloostrist sai 1930. aastatel monument Eesti ja Rootsi sidemetele. Fotokollaaži "Rootsi-Eesti ühise monumendi loojad – Pirita varemete korraldajad" reprodutseeriti arvukalt nii postkaartidel kui Piritat tutvustavates turismimaterjalides. Postkaart Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogust

In the 1930s, Pirita convent became a monument for the close ties between Estonia and Sweden. The photo collage "The Creators of the Swedish-Estonian Monument – The Restorers of the Ruins of Pirita" was reproduced widely on postcards and in tourism materials.

Postcard from the Baltika collection of the Academic Library of Tallinn University

15.

Nunnad on lahutamatu osa Pirita kuvandist
Pirita Kaunistamise Seltsi postkaart 1936. aastast
Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika
kogu

Nuns are an inseparable part of the image of Pirita
A postcard published by the Pirita Improvement
Society in 1936
Baltika collection of the Academic Library of Tallinn
University

16.

AS "Liviko" liköörid "Agnes" ja "Gabriel" suhestuvad esmajoones filmiga "Viimne reliikvia" (1969). Tootja koduleheküljel kuulutab: "Liköör Agnes on kaunite ja iseteadvate naiste jook. Pits hõrku likööri pole tõesti patt" ning et "Jõulises Gabrielis kohtab vaba mehe vastupandamatust."
© AS Liviko

The liqueurs "Agnes" and "Gabriel" produced by the Estonian leading distillery Liviko Ltd above all relate to the main protagonists of the film "The Last Relic" (1969). The web-page of the company declares: "Agnes Liqueur is a beverage for beautiful and self-confident women. A glass of delicious liqueur is no sin indeed" and that "Powerful Gabriel reminds you of the irresistibility of a free man."
© Liviko Ltd

albumid, teabetrükised, nagu näiteks neljas keeles raamat Pirita rannast⁴¹, rida samuti mitmekeelseid turismibrošüüre-voldikuid⁴² (ill. 11) ja postkaardid. Nende kõrval ei jäetud unarusse ka Pirita ilukirjandusliku loo jutustamist, nüüd aga juba väljaspool rahvuslikku konteksti ning järgides kloostrites toimuvate seiklus- ja armastusromaanide universaalseid kaanoneid. Nii nägi 1929. aastal trükivalgust tervelt kolm tõlkeramatut: Mia Munier-Vroblevska "Pirita (Sankt Brigitten). Jutustus Pirita kloostris ja Tallinna elust viissada aastat tagasi" ja "Pirita kloostris valitsejanna (Domina). Jutustus nunnade elust Pirita kloostris algpäevilt" ning samuti mõnda aega Eesti elanud ja töötanud tuntud saksa kirjaniku August von Kotzebue (1761–1819) esmatrükis 1792. aastal ilmunud "Maa-alune käik Pirita ja Tallinna vahel" (ill. 12).⁴³ Kõrvalepõikena väärrib märkimist, et legendi kloostrit Toompeaga ühendava salakäigu kohta kasutatakse filmis "Viimne reliikvia", kuid see on jõudnud ka rahvapärismuusse, nt. leiab ühe selle kohta käiva loo Matthias Johann Eiseni kogumikust "Esivanemate varandus".⁴⁴ Analoogilised salatelegendid käibivad ootuspäraselt muidugi suurema osa Eesti linnuste kohta, aga ka Pirita Kaunistamise Selts ei jätnud kasutamata võimalust näidata ühte salapärasest trepikäiku kloostris idaküljel kui arvatavat sissepääsu salakäiku.⁴⁵

Seltsil oli oluline roll ka rootslastega ka-hasse ette võetud arheoloogiliste kaevamiste ja ehitusajaloolise uurimistöo korraldamisel ning nende tulemuste laiemal kajastamisel nt. kahes kloostris juubelile pühendatud kogumikus-albumis (ill. 13).⁴⁶ 1930. aastal haridusministeeriumi toetusel alanud kaevamiste üldjuhataja oli Rootsi riigiarhivaar Sigurd Curman, Rootsi-poolsed juhatajad Bertil Berthelson, Erik Lundberg ja Sten Karling ning Eesti-poolsed (ja 1934–1936 toimunud tööde üldjuhatajad) Armin Tuulse ja Villem

Raam. Konserveerimistööd leidsid aset 1937–1938. Pärast Teist maailmasõda avaldasid Pirita tuntusele olulist mõju ka järgnevad arheoloogilised kaevamised ja konserveerimistööd: 1959.–1964. aastal toimusid need Villem Raami ning 1975.–1980. aastal, enne Pirital toimunud olümpiamängude purje-

41 Pirita rand. Ülevaade Pirita, Kose-Kallaste ja Merivälja aedlinnast. Toim. B. Linde. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne [1]. Tallinn, 1928; Der Strand von Brigitten (bei Tallinn in Estland) / The Beach of Pirita (near Tallinn in Estonia) / La plage de Pirita (près de Tallinn en Estonie). Toim. B. Linde. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne [2]. Tallinn, 1928.

42 16-leheküljeline, eesti, rootsi ja saksa rööpkestiga: Pirita / St. Birgitten bei Tallinn (Eesti), Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 11. Tallinn, 1935; kahes keeles (eesti ja saksa) voldik: Pirita / Seebad St. Birgitten bei Tallinn (Reval). Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 9. Tallinn, 1931 (kordu-trükk Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 10. Tallinn, 1932); ning kolmes keeles (eesti, rootsi ja saksa) väiksem voldik Pirita. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 13. Pirita, 1938.

43 M. Munier-Vroblevska, Pirita (Sankt Brigitten). Jutustus Pirita kloostris ja Tallinna elust viissada aastat tagasi. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 5. Tallinn, 1929; M. Munier-Vroblevska, Pirita kloostris valitsejanna (Domina). Jutustus nunnade elust Pirita kloostris algpäevilt. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 6. Tallinn, 1929; A. von Kotzebue, Maa-alune käik Pirita ja Tallinna vahel. Pirita Kaunistamise Seltsi väljaanne 4. Tallinn, 1929.

44 M. J. Eisen, Esivanemate varandus II. Kodused jutud. Eesti Kirjandusmuuseumi võrguteavik. Tartu, 2002, ptk. 75: Mida varjab endas Tallinna Toomemägi ja Pirita kloostris salatee. Vt. <http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/vanad/eisen/kodujutt/>.

45 Aastail 1934–1936 Armin Tuulse eestvõttel toimunud arheoloogilised kaevamised selgitasid, et tegu oli sissepääsuga moonakeldrisse. Ka hilisemad Villem Raami ja Jaan Tamme juhatajad kaevamised ei leidnud käigust muidugi vähimatki märki. Vt. ka Jaan Tamme kommentaare artiklile: A. Alas, Pirita kloostris legendid elavad edasi. – Eesti Päevaleht 29. X 2003.

46 Pirita klooster I; Pirita klooster II. Arheoloogiliste kaevamiste kohta vt. ülevaatlukult: Pirita kloostris varemed ja Pirita Kaunistamise Selts. – Pirita klooster II, lk. 41–44; V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2005, lk. 24–25.

regatti, Jaan Tamme juhtimisel. Nende tulemusel sündis Villem Raami 1984. aastal (ja Jaan Tamme poolt täiendatud kordustrukis 2005. aastal) ilmunud siiani mahukaim Pirita kloostri tutvustav monograafia.⁴⁷

Nagu on sageli osutatud, võib 19. sajandil Euroopat vallanud varemete korrastamise ja uurimise lainet tõlgendada n.-ö. varemete taltsutamisenä, mille käigus see, mis neis hirmu ja ärevust tekitas, kodustati.⁴⁸ Pirita puhul võib selle "hirmu taltsutamise" olulise osana aga tõlgendada ka varemete "võõrandamist" esmajoones sakslastelt ja tagastamist rootslastele (ill. 14). Kuid vähe-mal määral ka võõrandamist venelastelt, mille ilmeka avalduse leiab Bertil Berthelsoni Pirita ja Vadstena kloostri stiilisugulust vaagivas juubelikogumiku artiklist: "Seejuures võib kohe öelda, et Pirita pole mingi Vadstena slaavi jäljendus."⁴⁹ Venelaste osaks saab süü Pirita hävitamise ja kultuurikatkestuse pärast.⁵⁰ Selle kõrval aga peitub kloostri ehitusmaterjalis (Lasnamäe paas) võimalus teda mitte ainult Rootsi, vaid ka enda "omaks" kujutleda. Samas kogumikus tõdeb Ernst Kühnert, et "kõik arhitektoonilised üksikvormid, vastavalt meie paekivi koredale materjalile, on kujundatud äärmiselt lihtsalt ja seega tüübilised meie põhjamaise kodumaa kargele vormikõnele".⁵¹

Eriti kunstiajaloolaste kirjutistes resoneerub see varemete "võõrandamine" resp. rootsistamine ühelt poolt eri maade teadlaste vahel teravaid erimeelsusi põhjustanud kultuuriregionide küsimusega. Nagu Kersti Markus on osutanud, tõmmati kahe sõja vahel Eesti – ja Piritagi – kaasa "Skandinaavia ja Saksa mõjusfääride jagamisse" ehk vaidlusesse, kus Põhja-Balti kunstipiirkonna mõiste lansseerinud Põhjamaade kunstiajaloolased rõhutasid Skandinaavia, saksa teadlased aga Lübecki ja hansakultuuri määravat mõju Läänemere ruumi kunstikultuuri kujunemisele.⁵²

Teiselt poolt peegelduvad siin 1920. ja 1930. aastate Eesti üldisemad identiteediotsingud, mis üritasid otsustavalt Eestit Saksa kultuuritaustast lahti rebida ja sellele alternatiive otsida ning kus Suur-Soome ideede kõrval löi edukaimalt läbi Skandinaavia ehk nn. Baltoskandia orientatsioon.⁵³

Pirita puhul avaldusid need ideed elavaimalt kloostri uhkelt tähistatud 500. pühitsemispäeva pidustustes 15.–16. augustil 1936. aastal ning kahes sel puhul välja antud eestirootsi rööptekstiga kogumikus, millest esi-

47 V. Raam, Pirita klooster. Tallinn: Eesti Raamat, 1984; V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster.

48 Vt. nt. R. Bowdler, Ajaloo kurvad tagajärjed: Muutuvad suhtumised varemetesse Inglismaal, 1600–2002. – Varemud / Ruins, lk. 175–185.

49 B. Berthelson, Birgitlaste ehitusviis. – Pirita klooster I, lk. 51. Samas seob Sten Karling erandlikult kloostri siiski orduarhitektuuriga ja laiendab Saksa Ordu ehituskunsti mõju ka Rootsile, sh. Vadstena-le, vt. S. Karling, Pirita osa eesti kunstiajaloo-s. – Pirita klooster I, lk. 87–92.

50 Nt. samas kogumikus vastandab Ernst Kühnert "rahulise kultuurilise arengu aegade vaimse püüu saavutused" ja "metsikute rahvaste ehitluse ajad", mille all "kannatavad mitte üksnes inimesed, vaid ka nende kultuuritahte tooted (E. Kühnert, Pirita kloostri ehitusajalugu ja tema arhitektooniline iseloomustus. – Pirita klooster I, lk. 61). Piritale kui sümbolile antakse samas laiemgi kandepind: "Nii peegelduvad Pirita kloostri saatuses ajaloolised sündmused ja ta on kurvaks märgiks kogu maa osast nõil raskeil ajal, mil kultuuriväärtuste purustamine ja hävitamine oli tähtsamaid võitlusvahendeid." (lk. 63.)

51 E. Kühnert, Pirita kloostri ehitusajalugu..., lk. 69. Erandiks peab ta siiski "kooariakende rikkalikumalt väljakujundatud raamistikke".

52 K. Markus, Kultuuriregiooni probleem Eesti vana-ma kunsti uurimisel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, nr. 42 (3), lk. 301–308.

53 K. Jaanson, Põhjalgalvus või fatamorgaana? Balti-Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni. – Akadeemia 1990, nr. 9, lk. 1894–1904; M. Kuldkepp, Baltoskandia och stråvan efter Baltiskt-Skandinaviskt samarbete 1917–1942. Bakalaureuse-töö, Tartu Ülikooli germaani-romaani filoloogia osa-kond. Tartu, 2006.

mene sisaldab valdavalt Pirital tehtud uurimistöole pühendatud artikleid, teine aga juubelikõnesid ja jutlusi (nii luteri kui ka katoliku kiriku esindajatelt), samuti äratrüki seltsi lähetusest Rooma paavstile.⁵⁴ Nõnda kuulub juba esimese juubelialbumi eessõna: "Väljakaevamised Pirital ja kloostrivaremete konserveerimise tööd on saanud kui Rootsi-Eesti ühismonumendi loomise tööks. Püha Birgitta kloostrite kodumaa on Rootsi ning ka osa kloostrisid elanikke tuli meile Rootsist. Hiljem ühendas mõlemat rahvast ühine valitsus, kelle mälestus veel praegugi kõige paremast küljest püsib eesti rahvas. Eesti maa-alade eraldamine Rootsist lõdvendas neid sidemeid, kuni Eesti iseseisvaks-saamisega avanes uuesti võimalus mõlema rahva lähenemiseks. ... Selles vastastikusel lähenemises on Pirita varemed olnud kui tulipunktiks, kus kokkupuuted ja koostöö mõlema rahva vaimsete jõudude vahel on olnud kõige tihedamad."⁵⁵ Sama kordab Sigurd Curman, kõneldes (arheoloogiliste tööde juhatajana) vajadusest "välja kaevata pinnad", mis on "kaua lebanud kasu kandmata" ja "keerutada katkenud niidid uuesti kokku"; ning tõdedes, et tänu uuesti sõlmitud sidemetele Eesti ja Rootsi teaduse vahel ning edukale teadustööle on "ühine vereringvool taas reguleeritud".⁵⁶ Nagu on märkinud praegu Helsingi ülikoolis rootslaste osalusel Pirita kloostris arheoloogilistel väljakaevamistel väitekirja kirjutav Eva Ahl, ei sattunud riigiarhivaar Curman Pirital sugugi juhuslikult, vaid seoses tööga riiklikus ühenduses rootsluse säilitamiseks välismaal (*Riksföreningen för svenkshetens bevarande i utlandet*), mis oli varem hoolitsenud nt. rootsikeelse koolihariduse tagamise eest Haapsalus.⁵⁷

Ehkki esmalt geograafide, nagu Sten De Geeri ja Edgar Kanti, poolt käibele toodud Baltoskandia mõiste⁵⁸ ja ajalooliste Skandinaavia sidemete lantsseerimises polnud vä-

hetähtsad julgeolekupoliitilised kaalutlused, oli igipõliste Skandinaavia kontaktide ja "vana hea Rootsi aja" (samuti "vana hea Taani aja") esiletoomine oluline nii siinse kultuuriloo kui ka laiemalt Eesti ajaloo "iseseisvuse" tagamisel *resp.* Saksa ja Vene kontekstist ja kolooniakuvandist eraldamisel.⁵⁹ On märkimisväärne, et selsamal Pirita juubeliaastal – 1936 – jäädvustati monumentaalselt ka Rootsi aja võidukas algus: Narvas avati monument võidule, mille 1700. aastal toimunud Narva lahingus saavutas Karl XII Pee-

⁵⁴ Pirita klooster I; Pirita klooster II. Juubeli kohta vt. Pirita kloostris 500-aastase pühitsemispäeva juubel 15. ja 16. augustil 1936. a. – Pirita klooster II, lk. 49–52.

⁵⁵ Saateks. – Pirita klooster I, lk. 9.

⁵⁶ S. Curman, Pirita klooster..., lk. 22, 24, 25. "Pirita kloostrikirik seisib äkki mu silmi ees selle suhte välis-sümbolina, mis oli olnud juba ürgaegadest saadik Rootsi ja Eesti, rootslaste ja eestlaste vahel ... Paljud, jah, võib-olla enamik neist ühendusniitidest oli viimasel sajandil olnud läbi lõigatud, ent kontsud olid Läänemere mõlemal poolel alles ... Nüüd oli vaid vaja niidid keerutada uuesti kokku, et need võiksid taas vahendada impulsse mõlemas suunas nagu enne. ... mulle selgus üha enam ja enam, et vanast ajast peab leiduma teatav ebaseadlik sümpaatia Rootsi ja Eesti rahvaste vahel..." (Samas, lk. 22.) Vt. ka tema kõne Pirita juubelipidustusel: Pirita klooster II, lk. 97–102.

⁵⁷ E. Ahl, Sigurd Curman..., lk. 3.

⁵⁸ S. De Geer, Das geologische Fennoskandia und das geographische Baltoskandia. – Geografiska Annaler 1928, H. 1/2, lk. 119–139; E. Kant, Estland och Baltoskandia. Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi. Tartu Ülikooli majandusgeograafia seminari üllitised 10. Tartu, 1935. Äratrükk: Svio-Estonica. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetused 2. Tartu, 1935.

⁵⁹ Vt. ka K. Markus, Kultuuriregiooni probleem Eesti vanema kunsti uurimisel. Laiemat ülevaadet nii Rootsi kuvandi kasutamise ja ärakasutamise kui eestirootslaste kohta vt. S. Rausing, History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford, 2004. Huvipakkuv on ka ülevaade: H. Lepp, Rootsi mälestised Eestis. Tallinna Rootsi Mihkli kiriku koduleht: http://www.stmikael.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=27&Itemid=98.

ter I üle.⁶⁰ 1932. aastal rõhutati ajaloolisi Rootsi-sidemeid suurejooneliselt tähistatud Tartu ülikooli 300. aastapäeva käigus. Just nende vanade sidemete kehastamisel ning Rootsi aja – positiivse – loo kujundamisel hakkas kaasa lööma ka Pirita, kuigi klooster rajati ammu enne Rootsi aega.

Püha ja populaarne

Tähelepanuväärne on seegi, et 1930. aastate kirjutistes saab Piritast mitte selle rajanud eliidi, vaid linna- ja talurahva klooster. See toimus kahtlemata ka Balthasar Russowi jaanipidustuste kirjelduste mõjul, mis originaalis olid küll mõeldud kriitikana hoolimata reformatsioonist püsima jäänud katoliku kloostri hullutava mõju pihta, mis aitas kaasa ebausu- ja jaanipäevakommete levikule talurahva seas: "on võimatu lühidalt jutustada, kui koletuslikult toimiti jaanituledega. ... Peale selle oli püha Vituse päeva (15. juunil) selle ja teistegi pühakute kabelite juures, samuti Ristija Johannese päeval Pirita kloostri juures tohtu jäledus patukustutuse kirjade pärast, kuhu sel ajal suur rahvasumm sakslasi ja mittesakslasi kauge maa tagant hulkade kaupa kokku tuli."⁶¹ Hiljem on neid teateid kirjeldatud juba positiivses valguses, nii nendib nt. Otto Liiv: "Pirita klooster muutus tallinlastele peagi meeleldi-külastavaks paigaks ... Pirita kloostrikirik ... tõmbas oma avara ja rikkaliku sisustusega nii eesti kui saksa kodanikke. Kloostrit külastasid rohkesti ka aadlikud ja talupojad lähemast ning kaugemast ümbrusest. Eriti suurel arvul kogunes talupoegi koos naiste ja lastega Piritale jaanipäeval ja paaril muul kirikupühäl, mil peale katoliku usu kommete kohast palvetamist ning ebausu-gi harrastamist pidutseti, tantsiti ja joodi."⁶²

Lisaks muudetakse Pirita klooster 1930. aastatel kultuurikoostöö monumendiks, eraldades selle nii pea täielikult traditsioonilisest kloostri kui kurnaja kuvandist. Nagu

mainitud, on keskaegsetel kirikutel-kloostritel Eesti ajaloomälus valdavalt negatiivne tähendus; see ulatub tagasi reformatsiooni ning luterluse ja katoliikluse vastasseisu aegadesse, peegeldudes ka rahvuslikest "äratajatest" pastorite kriitikas katoliku ristisõdade ja kiriku vastu. Kõnealustes, küll teatud määral žanrispetsiifilistes juubelialbumites eelistatakse Pirita kloostrit aga määratlema kui kultuurikeskust ning vaimse püüu ja kultuuritahte mälestusmärki; ning kõnelda eelkõige kultuurilisest vahendusest ja koostööst ning vaimsest kooskõlast. Seega torakab toona Pirita kloostrist loodud märksa positiivsem pilt Eesti ajaloomälu üldises taus-

⁶⁰ S. Burch, D. J. Smith, Empty Spaces and the Value of Symbols: Estonia's 'War of Monuments' from Another Angle. – Europe-Asia Studies 2007, Vol. 59 (6), lk. 913–936. Antud artikkel vaagib huviväärselt ka 1944. aastal hävitatud monumendi taaspüstitamise lugu 2000. aastal (lahingu 300. aastapäevaks) ja komplikatsioone, mis tekkisid praegu valdavalt venekeelse elanikkonnaga linnas Peeter I kaotusele pühendatud mälestusmärgiga.

⁶¹ B. Russow, Liivimaa kroonika. Tlk. D. ja H. Stock. Stockholm: Vaba Eesti, 1967, I rmt., ptk. 49 ("Vana hea aeg Liivimaal"), lk. 87–88. "Mittesaksa talupojad läksid sinna patukustutuse, väärjumala-austuse ja ebausu pärast ... ning kodanikud koos igasugu linnarahvaga sealse suure iga-aastase kõmu pärast. Siis veeti sinna ka palju vaate õlut Tallinnast ja kõikidest ümbruskonna kõrtsidest ja küladest. Ja kui talupojad ... altarile panid oma ohvreid vahaküünalde, vahast tehtud hobuste, härgade, vasikate ja lammaste näol, et nende karjaloomad hästi kosuksid ja terved oleksid .... Ja kui nad sääraselt olid oma arvatava jumalateenistuse ära pidanud – mihukeseks ohjeldamatuseks siis lahti läks lakkumise, priiskamise, karglemise ja tantsimisega ... samuti, mis kõlvatust, hooramist, kiskumist ja tapmist ning kohutavat-jubedat ebajumalateenistust sealsamas toimus, seda ei suuda ükski inimene küllaldaselt uskuda. Ning on võimatu, et Veenuse mäel elataks hullemat liiderlikku elu kui seda tehti siinsel patukustutuse- ja palverännakul ebajumalaid austava maarahva poolt."

⁶² O. Liiv, Pirita kloostri kroonika. – Pirita klooster I, lk. 30. Sama, ehk Pirita olulisust lihtrahvale kinnitab ka O. Sild, vt. O. Sild, Mil viisil austati Vana-Liivimaal Püha Birgittat. – Pirita klooster I, lk. 93–98.

takontekstis selgelt silma, kui võrrelda seda kas või 1930. aastate ajalooliste romaanide valdavalt negatiivse katoliikluse kuvandiga.

Siinkohal aga tasub lisaks arvestada sedagi, et Rootsis elavnes samal ajal huvi sealsete birgitiinide ja eriti nende Vadstena kloostri vastu, millele hakati aktiivselt kujundama positiivset ja prominentset kuvandit, ning ilmselt kandus ka Piritale osake sealsetest arusaamadest ja mäluloome praktikatest. 20. sajandi algust võib tõepoolest kirjeldada birgitiinide tõusulaine ajana, mil ordu elustati uuesti organisatsioonina ja kujundati Rootsi identiteedi ja ajaloomälu osaks. 1891. aastal tähistati Birgitta kanoniseerimise 500. aastapäeva, 1911. aastal taasrajas Elisabeth Hesselblad ordu uue haru Roomas, 1918. aastal avati Stockholmis Birgittale pühendatud näitus ning samal ajal rajati ka mitmeid birgitiinide uurimisele ja selle toetamisele pühendatud ühinguid, nagu *Birgittastiftelsen* ja *Societas Sanctae Birgittae* (mõlemad 1920).⁶³ Vadstena kloostri restaureerimistöedega ja muuseumi rajamise kavadega olid seotud – ja aitasid seeläbi sealset kogemusi ilmselt vahendada – ka Piritä arheoloogiliste kaevamiste rootslastest korraldajad, arhivaar Bertil Berthelson, üks oma aja paremaid birgitlaste arhitektuuri tundjaid, ja Rootsi riigi-muinsuskaitseameti osakonnajuhataja Erik Lundberg ning samuti Sten Karling.⁶⁴

Üheks positiivse kuvandi põhjuseks võib aga pidada sedagi, et ehkki Piritäl elasid nii vennad kui õed, seostub Eestis klooster eelkõige nunnadega (ill. 15). Eesti ajaloomälus on aga keskaegse kiriku ja kloostri negatiivne kuvand raudmeeste (rüütlite ja hilisemate mõisnike) kõrval selgelt seotud mustakuumeeste, munkade ja preestritega, kes alates ristsõdadest (ehk nn. muistsest vabadusvõitlusest) ”sõelusid ringi nagu parmud, nuhkisid veel ristiveega kastmata inimeste järele ja katsusid kirikukümnist kätte saada”.⁶⁵ Ent

nunnad mitte ainult ei eralda Piritä kloostri sellest traditsioonist, vaid panevad ta ühtlasi mõjuma ohutumana ja eemaldavad ”suure aja-loomo” sageli maskuliinsena käsitatud sfäärist, mis keskendub reeglina konfliktidele ja sõdadele. Ühelt poolt sobivad nunnad klassikalise pildiga keskajast (traditsiooniliste väärtuste hoidmine, kogukondlikkus, ent miks mitte ka käsitöö, laulmine, rohtiaid vmt.), mille puhul mängivad olulist rolli ka tavapärased soorollid (ja nostalgia nende järele). Need on nunnade puhul küll kas pisut nihestatud või, olenevalt tõlgendusemudelidest, viidud äärmuse ni, kus naised esinevad passiivsete ja mittepoliitiliste subjektidena.⁶⁶ Nõnda ei jäta ka toonased (arhitektuuri)ajaloolised käsitlused märkimata, et kloostri naisasukad olid oma ruumilises eraldatuses valjult kontrollitud ja vaatlejate pilkude eest kaitstud.⁶⁷ Teiselt poolt lisavad nunnad erutavat põnevust: kloostrid

63 Vt. lähemalt E. Ahl, Den heliga Birgitta – profet eller politiker? Trender och tendenser inom den nordiska Birgittaforskningen. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2003, nr. 93. Toim. Hannu Mustakallio. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2004. Huvipakkuv on ka analüüs Birgitta juubeli tähistamise kohta 2003. aastal, vt. I. Lindaräng, Ett jubileum i tiden: Birgittajubileet 2003 som historiebrik. Linköping: Linköpings universitet, 2005.

64 E. Ahl, Sigurd Curman..., lk. 9.

65 Eesti ajalooromaani vaenlasekuvandite ja selle geneesi kohta vt. A. Selart, Muistne vabadusvõitlus. – Vikerkaar 2003, nr. 10/–11, lk. 108–120. Ülaltoodud tsitaat Arvo Mägi romaanist ”Risti riik. Uued isandad. Karvikute kroonika” (Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk 45; esmatrükk Lund, 1970) on samuti laenatud artiklist: A. Selart, Muistne vabadusvõitlus, lk. 116.

66 C. A. Simmons, Introduction, lk. 5.

67 Nõnda kirjeldab Otto Liiv nii neile kirikuhoones rajatud erilist rõdu-koori kui luukidega nn. kõnelemismaja vastu, ”milles sündis valjult kontrollitud ühendus nunnade ja munkade vahel” (O. Liiv, Piritä kloostri kroonika. – Piritä klooster I, lk. 52–54). Ernst Kühnert nendib, et ”eeskirja järgi tuli ju rohkete nunnade jaoks luua ruum, kus need – kõrge rinnatiseiga vaatlejate pilkude eest kaitstult – võisid osa võtta jumalateenistusest”, vt. E. Kühnert, Piritä kloostri ehitusajalugu..., lk. 69.

sobivad alati hästi seiklus- ja armastusromaanide taustaks (meenutagem kas või Pirita Kainistamise Seltsi väljaantud romaanikesi), pakudes erutavat kujutelma naistest, kes viibivad hulgakesi koos nii kehalises kui vaimses vangistuses ja vaid ootavad vabastajaid. Või võib-olla ei veedetagi müüride taga nii vage elu, kui esmapilgul näib.

Sellega seostub veel üks iseenesest oluline aspekt, millel käesolev artikkel küll pike-malt ei peatu, nimelt "Viimse reliikvia" olulisus Eesti populaar- ja argi-, aga ka romantika- ja erootikakultuuris. Viimati vihjas kinistunud rollidele teravmeelselt Peeter Urbla film "Stiilipidu" (2005), milles kostüümilainutust pidavad peategelased aitavad ühel paaril teineteist leida neile Agnese ja Gabrieli kostüüme andes. Seega ei aita film enam kaugeltki mitte ainult rahvustunnet tõsta, vaid pakub samaaegselt võimalust nii traditsioonilisteks kui erutavateks ja seikluslikeks rollimängudeks, mida võib kasutada kas või populaarsete likööride "Agnes" ja "Gabriel" reklaamimisel (ill. 16).⁶⁸

Kokkuvõtteks

Niisiis pole Pirita klooster mitte ainult osa ajaloomäälust, vaid ka sellega vaieldamatult seoses olevast argi- ja populaarkultuurist ning, muidugi, turismist; mis on kõik samuti huvitatud nii eksootikast kui "kodustamisest", toitudes ühtaegu nii tuttavlikust kui tundmatust. Siin toimuvad nii pisut elitaarsed kui ka populaarsed üritused, Birgitta festival, kontserdid ja teatrietendused. Sellele traditsioonile panid juba 1980. aastatel aluse toonase ENSV Riikliku Noorsooteatri vabahouetendused "Dekameron" ja "Thijl Ulen-spiegel". Kõnekalt on siia tagasi jõudnud isegi "Viimne reliikvia" – kui Margus Kasterpalu ja Ilmar Raag lavastasid 1998. aastal kloostris selle filmimise loo ehk suveetenduse "Viimne võttepäev".⁶⁹

Teiselt poolt on aga tänapäeval põimunud sidemed endise *genius loci*'ga ka kõige otsesemal moel: 2001. aastal pühitseti sisse vana kloostri territooriumil, kohe varemete kõrval uus birgitiinide kloostrihoone, mis kuulutab järjepidevuse taastamist ja edasikestmist.⁷⁰ Kloostrielanikud – nüüdseks toimib see küll ainult naiskloostriina – on tuntuks kogunud oma heategevusliku ja kultuurialase tegevusega. Muuhulgas korraldavad nad iga aasta 15. augustil kloostripäeva, mille raames peetakse loenguid, toimuvad kontserdid ja käsitöölaad. Tervikuna annab see kõik panuse Pirita kloostri kuvandi üha positiivsemaks muutumisele ja selle üheks osaks on ka kloostri tuntuim alaline elanik, endine vabadusvõitleja Lagle Parek. 2005. aastal taastati Pirita Selts.⁷¹ Ajaloolise järjepidevuse rõhutamine jätkub siingi, ent nüüd on kesk-aegsele minevikule lisandunud ka 1920. ja 1930. aastate pärand, mille uurimine on saa-

⁶⁸ Näiteks kuulutab AS "Liviko" koduleheküljel, et "Liköör Agnes on kaunite ja iseteadvate naiste jook. Pits hõrku likööri pole tõesti patt" ning et "Liköör Gabriel on naturaalne ürdiliköör. Jõulises Gabrielis kohtad vaba mehe vastupandamatust" (<http://www.liviko.ee/?id=927>).

⁶⁹ Suvelavastus "Viimne võttepäev. Fantaasia "Viimse reliikvia" sünnist." Idee ja teostus Ilmar Raag ja Margus Kasterpalu, tekst Jüri Ehlvest. Esietendus 27. juunil 1998. Vt. intervjuud teostajatega: Tõde, õiglus, vabadus. – Sirp 3. VII 1998.

⁷⁰ Kloostri taastamise ülevaadet vt. T. Abiline, Pirita kloostri taassünni lugu. – Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 2000/2002. Tallinn, 2002, lk. 5–23.

⁷¹ Taastatud Pirita Seltsi kohta pakub hetkel enim infot nende koduleheküljel: <http://www.hot.ee/piritaselts>.

nud samuti Pirita identiteedi osaks ja leidnud vaagimist seminaridel.⁷²

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et Eesti ajaloomälus eksisteerib tõepoolest mitu "Pirita", millel on olnud või on siiani meie mälu kultuuris erinevad rollid. Samuti näeme siin toimimas nii mälu paiga võõrandamise kui ka kodustamise tunge: rahvuslikust diskursusest lähtuvas Bornhöhe romaanis ja filmis "Viimne reliikvia" täidab kloostrerollid võõra rolli, teisalt aga on 1930. aastatest alates toimunud teadlik Pirita ja selle varem teepargi kui kodustatud mälu paiga kujundamine. Kummagi tõlgenduse mõjul loodud jutustusest, visuaalsetest kujunditest ja ruumist aga toitub omakorda populaarkultuur juba loodud märke kasutades ja neile oma tähendusi lisades. Ent siit võime esitada ka tulevikus lähemat kaardistamist ootava küsimuse: kas taoline võõrandamise ja kodustamise vastasmäng on omane Eesti mälu maastikele ja muinsuspraktikatele ka üldisemalt, nt. mõisate või linnuste (ära)kasutamisele nii võõra tähistajana rahvuslikus narratiivis kui kodustatud-restaureeritud muinsusväärtusena maastikus, paikkondlikus identiteedis ja turismis.

Tervikuna aga ei maksa unustada, et pärandiloo ja mälestusmärgid ei anna tunnistust mitte nende poolt välja valitud minevikuversiooni ratsionaalsetest tõenditest, vaid nagu on tabavalt märkinud David Lowenthal, eelkõige usust sellesse minevikku.⁷³ Ajaloomälu peab looma ja kinnitama müüte seda loonud kogukonna päritolust, järjepidevusest, kannatusest ja vastupanust; tõmbama piirjooned omade ja võõraste vahele, kinnitama kogukonna identiteeti, lähendama olevikku minevikule, muutma mineviku kerge mini kodustatavamaks ja omaks võetavamaks ja näitama, kellele minevik kuulub ja kes ta üle kontrolli omab – ning, mis pole sugugi vähetähtis, vajab pidevat endaga tegelemist.

Teisalt aga ei ole ajaloomälu näol tegemist muutumatu varaadaga, vaid see kujutab endast dünaamilist protsessi, motiivide, sümboolite ja kujutelmade reservuaari, mis on pidevas muutumises. Ehk, nagu on täheldanud Jan Assmann, on ajaloomälu ja sellest lähtuva kollektiivse identiteediloomega lahutamatu seotud ka asjaolu, et iga ajastu konstrueerib oma vajadustele ja taustsüsteemile vastava mineviku.⁷⁴ See, milline minevik saab aktuaalseks ja millised väärtused tõstetakse esile selle identiteeti loovas kasutuses, räägivad meile nii mõndagi ühiskonna ülesehitusest ja jõujoontest.⁷⁵ Kõiki neid aspekte ühendab endas ka Pirita kui mälu paiga loomine ja selle dünaamika – ning, nagu eelnevalt osutatud, kõneleb meile seeläbi paljutki Eesti ühiskonnast rahvuslikul ärkamisajal, 1930. ja 1960. aastatel ning hiljem.

Ent mäletamise kõrval on samavõrd oluline ka unustamine – nii et ühtlasi peaksime küsima, mida on Pirita unustatud? Usun, et sellele annavad olulisel määral lisa käesoleva erinumbri teised artiklid, mis osutavad, et oleks aeg pöörduda vahelduseks tagasi ka tema omaaegse elukorralduse, konteksti ja tähenduse poole, millest me siiani õieti midagi ei tea. Pirita kloostriviimne päev on tõesti alles kaugel.

72 Nõnda leidis 15. augustil 2003 toimunud Pirita Klostripäeva raames ja kloostriseminariumis aset konverents "Birgitiinide kodust Pirita asumiks", kus olid päevakorras ettekanded "Albin Strutzkin ja Pirita Kaunistamise Selts" (Toomas Abiline) ning "Sillaehitajad Villem Raam ja Armin Tuulse" (Jaan Tamm), kloostriseminar oli avatud näitus Albin Strutzkini materjalidest Tallinna Linnamuuseumis. Klostripäeva ja seminari kava tervikuna vt. Klostripäev Pirital. – Sirp 15. VIII 2003.

73 D. Lowenthal, *Fabricating Heritage*. – *History and Memory* 1995, Vol. 10 (1), lk. 7–8.

74 J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*. – *New German Critique* 1995, Vol. 65, lk. 130.

75 J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*, lk. 125.